

MAGDUS TAMÁS^{ID}**Megjegyzések a Cerealia alapításának körülményeihez**

Notes on the Circumstances of the Foundation of the Cerealia. The Cerealia was one of the most significant spring festivals of the Romans, symbolizing the rebirth of nature. On this occasion, a rather peculiar ritual was performed: foxes with burning torches fastened to their tails were released to run across the arena of the Circus Maximus. In the present study, however, our focus is not on this extraordinary sacrificial act, but rather on the founder of the festival itself and the circumstances and social dimensions of its foundation. Particular attention will be devoted to the war against Carthage and to the social tensions prevailing at the time of the festival's establishment, which justified the institution of a celebration dedicated to a plebeian deity. In this regard, it is essential to examine certain aspects of the plebeian–patrician conflict, as well as the position of the *homines novi* within Roman society.

Keywords: *Cerealia*, *gens Memmia*, Ceres, Livius, *homo novus*, *nobilitas*

Bevezetés

Április 12-én kezdődött a rómaiak egyik legkiemelkedőbb ünnepe, a *Cerealia*. Ez a dátum nem magának az ünnepnek, hanem a hozzátartozó játékoknak, a *ludi Cerealis*nak volt a kezdő időpontja. A *ludi* Ovidius *Fasti* című művének alapján hétnapos volt. Ceres a mezőgazdaság, a kenyér és gabona ősi, *italicus* származású istensége volt, aki isteni triumvirátust alkotott másik két deitással, Liberrel és Liberával, akiknek szintén kiemelkedő mezőgazdasági aspektusuk volt, amely elsősorban a szőlőműveléshez volt kapcsolható. A *ludi Cerealis* során megrendezett játékok alapvetően színházi jellegűek voltak, tehát a *ludi scaenici* kategóriájába tartoztak.¹ Az utolsó napon azonban a *Circus Maximus*ban rendeztek egy roppant szokatlan látványosságot, amelynek keretében rókák farkára égő fáklyákat helyeztek, és úgy kellett rohángálniuk a porondon. Ezzel egy időpontban a vidéki rómaiak is ünnepet ültek, amelynek keretében tejjel vegyítették az újbort, és a zsenge vetés körül háromszor végighordozták az áldozati állatot.²

A *Cerealia* megünneplésének a célja, egyértelműen kijelenthető, a kiváló és bőséges termés volt. Ezenkívül azonban igen kevés dolgot tudunk erről az ünnepről, és amit a szak-

^{ID} Doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola; Kecskeméti Katona József Múzeum (tomimagdus@gmail.com). ORCID: 0009-0003-9918-8962

¹ Hayne 1991, 130.

² Verg. geor. I. 311–350.

irodalom eddig feltárt, az is igen homályos és további kérdéseket vet fel. Ceres ünnepének egyik leghomályosabb részlete egyértelműen az ünnep megalapítása. A *Cerealia* alapításának pontos dátuma nem ismert. Azonban az elmúlt évtizedekben a kutatás több lehetséges időpontot is javasolt. Ezen tanulmány célja az, hogy néhány megjegyzéssel hozzájáruljon az alapítás körülményeinek vizsgálatához.

Ünnep a háborúban

Az, hogy mikor rendezték meg Ceres első ünnepét, köd borította kérdése az óorkutatásnak. A forrásokban a Kr. e. 202-es időpont tűnik fel elsőnek, azonban ez feltételezhetően hibás megállapítás. Léonie Hayne egyik tanulmányában kifejti, hogy az első írásos adatunk egy pénzérmén jelenik meg, amelyet egy Caius Memmius nevű *aedilis* bocsájtott ki, valamikor a Kr. e. 211-től 202-ig terjedő időszakban, és szerepel rajta a *Cerialia preimus fecit* felirat.³

Habár az érem pontosan nem keltezhető, Hayne úgy gondolja, hogy Kr. e. 211-ben adhatták ki az érmet. Bayet véleménye szerint a legvalószínűbb időpont a Kr. e. 4. századra tehető, amikor Ceres tisztelete elkezd hellenizálódni. Le Bonniec Kr. e. 202-re tette a *ludi circenses* létrehozását és Kr. e. 175-re a *ludi scenici* bevezetését.⁴

Az biztosan kijelenthető, hogy Ceresnek a *Cerealia* megalapítása előtt is igen komoly tisztelete lehetett, és feltételezhetjük, hogy különböző ünnepei is előfordultak. Broughton megemlíti Memmiussal kapcsolatban, hogy a *Cerealia* bevezetését a lehető legközelebb kell tenni az első rögzített ünneplés időpontjához, vagyis legkésőbb Kr. e. 211-hez, mivel a Kr. e. 210–202 közötti évek *aediles plebei*it ismerjük.⁵

Az első *Cerealia* megünneplésének pontos időpontja nem megállapítható. Hayne-t és Broughtont követve mi magunk is a Kr. e. 211-et tartjuk a legelfogadhatóbb dátumnak a *Cerealia* bevezetésére.⁶ Tanulmányunkban igyekszünk Hayne megállapításait néhány adalékkal kiegészíteni.

A rejtélyes Memmius *aedilis* alakja, aki a pénzt verette, érdekes információkat rejt magában. A *gens Memmia* sosem tartozott a legnagyobb római családok körébe. Latin vagy volscus származásúak lehettek, akik Signiából, vagy pedig Tarracinából származtak.⁷ Vergilius szerint a nemzetségnek trójai eredete volt, mivel Mnestheustól, a trójai hőstől származtatja őket.⁸ Azonban ez nyilvánvalóan későbbi konstrukció, hiszen a család *plebeius* származású volt. A tisztségviselő férfi családtagoknak nem sikerült végigjárniuk a *cursus honorum*ot. A nyomon követhető férfiak az *aedilisi* hivatalig jutottak, kettő kivételével. Az egyik volt Caius Memmius, aki Kr. e. 58-ban *praetorként*, majd ezt követően Kr. e. 57-ben Bithynia *propraetorként* szolgált. Egyértelműen kiemelkedik genséből, hiszen kiváló házasságot kötött a *dictator* Sulla lányával, Fausta Corneliával, valamint neki dedikálja művét Lucretius, a *De Rerum Naturát*. Az ő fiáról, a fiatalabbik Caius Memmiusról nagyon kevés információnk van, hiszen a pályafutásáról lényegében csak azt tudjuk, hogy Kr. e. 34-ben Lucius Scribonius Libo helyére választották *consul suffectussá*, majd Asia provincia

³ Hayne 1991, 130.

⁴ Le Bonniec 1958, 320–323.

⁵ Broughton 1951, 277. 4. j.

⁶ Hayne 1991, 130–131.

⁷ Verde 2016, 62.

⁸ Verg. Aen. 5, 117.

proconsulja lett. Ezenkívül azonban az adataink meglehetősen hiányosak. Számunkra azonban a *Cerealiát* alapító Caius Memmius a lényeg, aki *aediles plebeiiként* alapíthatta az ünnepet. Hayne véleménye szerint a *Cerealia* létrehozása egy igen hosszú ideig zajló politikai csatározás egyik állomása lehetett a *patriciusok* és a *plebeiusok* között.⁹ A Kr. e. 3. század vége kifejezetten nehéz időszak Róma számára, hiszen Kr.e. 218 és 201 között tombol a második pun háború, amelynek során a felek váltakozó sikerrel vívják harcukat. A Hayne és az általunk is támogatott Kr. e. 211-es időpont kiválasztása nem lehetett véletlen. Ebben az évben kifejezetten aktív volt a két fél, és igen véres ütközeteket vívtak egymással, ami mind Róma, mind Karthágó seregeit megviselte. A rómaiak kifejezetten negatívan tekinthettek a Kr. e. 212–211-es évre, hiszen bár voltak kisebb győzelmeik, a csatatereket egyértelműen Hannibal uralta. Syracusa és Tarentum, két fontos görög városállam a karthágóiak oldalára állt, Syracusa ostroma elhúzódott, akárcsak Capuáé, a tarentumiak pedig legyőzték a rómaiakat.¹⁰ Herdoneánál szintén súlyos vereséget mértek a rómaiakra, Livius tudósítása szerint a 12 ezer főből, csak kétezer hagyta el élve a csatamezőt.¹¹ A katonai vereségeken felül pedig komoly ellátási gondokkal is küszködtek a rómaiak, hiszen nem tudtak utánpótlást küldeni Publius és Gnaeus Scipiónak.¹² Ebből kifolyólag Kr. e. 211-ben a Baetis folyó mellett rendkívül súlyos vereséget szenvedtek, amelynek során a Scipio testvérek is elesetek az ütközetben.

Az ellátási gondok azonban máshogyan is megmutatkoztak. A hatalmas vérvesztéséget nehezen tudták pótolni a rómaiak, a szakirodalom véleménye szerint hiába állíthatott ki Róma 212-ben 25 legiót, feltételezhetően ezen egységek létszáma igencsak lecsökkent lehetett, így harcértékük nem közelíthette meg a megszokottat.¹³ A háború meglehetősen nagy terhet helyezett a lakosságra, Livius többször is leírja, hogy a legiók ellátási gondokkal küszködnek, rosszul kezelik a pénzügyeket, és nincsen elég fiatal, akit besorozhattak volna katonának.¹⁴ A rómaiak, hogy valahogyan pótolják a veszteségeket, besorozták azokat is, akik nem voltak hadra fogható korúak, de megfelelő fizikummal rendelkeztek, valamint rabszolgák és felszabadítottak is toborzásra kerültek.¹⁵ Továbbá a római állam, feltételezhetően a szükségből fakadóan, csökkentette az *assiduus* státuszhoz szükséges vagyoni határt.¹⁶ Az *assiduusok* olyan szabad emberek voltak, akik rendelkeztek elegendő vagyonnal ahhoz, hogy teljesítsék a katonai szolgálati kötelezettségeiket. Ezzel az intézkedéssel növelték az *assiduusok* számát.¹⁷

Vallási vészhelyzetek a háborúban

A háború azonban nemcsak a társadalmi és gazdasági ügyeket bolygatta fel, hanem a vallási életben is problémákat okozott, igaz az ok-okozati összefüggések nyilvánvalóan nem

⁹ Hayne 1991, 130–139. Alapvetően egyetértünk Hayne érvelésével, azonban tanulmányunkban ezt a kérdést hosszabban is kívánjuk tárgyalni.

¹⁰ Rawlings 2011, 300.

¹¹ Liv. 25. 19.

¹² Del Hoyo 2011, 387.; Liv. 28. 48.

¹³ Erdkamp 2011, 66–67.

¹⁴ Liv. 22.57.11; 25.5.5; 26.35.2; 27.38.2.

¹⁵ Liv. 22.11.7; 22.57.11; 23.14.2.

¹⁶ Erdkamp 2011. 67.

¹⁷ Erdkamp 2011, 67.

feltétlen tisztázhatók bizonyosan ekkora időintervallumban. Livius szövegének szerkezete azonban elég világosan fogalmazza meg a különböző vallási kihágások és a háború cselekményeinek összefüggését. Fontos, hogy az alább vizsgált történések a Kr. e. 211-et megelőző néhány évben történtek, így közvetlen nem kapcsolódnak a *Cerealia* megalapításához, azonban érdekes párhuzamot mutathatnak a 211-es eseményekkel. Liviusnál (22. 56) olvashatjuk, hogy Caius Terentius Varro *consul* levelet ír a *senatus*nak, amelyben közli vele, hogy Lucius Aemilius Paullus *consult* és a seregét lemészárolták Hannibálék Cannae-nál. Ezt követően újabb levél érkezéséről számol be olvasóinak Livius. Ebben Titus Otacilius Crassus tájékoztatja az atyákat arról, hogy ellenséges hajóhadak dúlják Szicília partjait, és arra készülnek, hogy Lilybaeumot és egyéb római földeket megtámadjanak, így sürgős segítségre van szükség.

Az 57. *caput* elején a *senatorok* felszólítják az életben maradt Varro *consult*, hogy ha lehetséges és az állam érdekei engedik (*quantum per commodum rei publicae fieri posset*), akkor térjen vissza Rómába. Ezt követi Livius érzékletes leírása arról, hogy miféle kihágások történtek a vallási szereplők részéről, és hogyan próbálták ezt a rómaiak megoldani.¹⁸

Livius lényegében két nagyon súlyos vallási vészhelyzetet ír le. Az egyik az, hogy egy éven belül két Vesta-szűzről is kiderült, hogy megszegte szent esküjét és paráználkodott. Ebből következett egy másik problémás helyzet, ugyanis Floronia papnő egy L. Cantilius nevű főpapi írnnokkal (*scriba pontificius*) folytatott bűnös viszonyt.¹⁹

A rómaiak felfogásában egy ilyen háborús helyzetben, amikor folyamatosan rossz híreket kapnak a csatamezőkről, és attól visszhangzik a római közbeszéd, hogy több ezer római katonát kaszaboltak le a consullal együtt, egyáltalán nem mellékes probléma a vallási krízisek kérdése. Különösen igaz ez akkor, amikor a Vesta-szűzek érintettek. Az ókori Rómában kevés személy, azon belül még kevesebb nő ért el olyan magas társadalmi státuszt, mint a Vesta-szűzek, akik a szakrális feladatukból és helyzetükből adódóan a római nép több társadalmi rétegével, a köznéppel, az arisztokratákkal, egyéb vallási és világi magistratusokkal is kapcsolatba kerültek. A papnők Rómában szakrális közszereplőnek számítottak. Mint a római állam szimbólumainak kötelességük volt, hogy jelen legyenek a nép számára. Ebből kifolyólag gyakran jelentek meg a publikum előtt. A római nyilvánosságban betöltött szerepük, kiegészülve a *res publica* szimbolizmusával, valószínűleg nagymértékben befolyásolta a közvéleményt. Ezt tovább erősíti az a tény, hogy krízishelyzetekben a politikai körök gondoskodtak arról, hogy maguknak tudják a Vesta-szűzek támogatását. Olyan helyzetekben, amikor politikai, háborús vagy diplomáciai krízis alakult ki, felhasználták a papnőket a megoldás keresésére. Nyilvánvalóan nem ők voltak személy szerint a megoldás, sokkal inkább szimbolikus üzenetet közvetítettek.²⁰ Azzal, hogy egy Vesta-szűz nem tartotta be a rá vonatkozó szexuális megkötéseket, lényegében nemcsak saját maga került tisztátalan helyzetbe, hanem maga a római állam is.

Kitérve Cantilius szerepére, a főpapi írnnokok pozíciója korántsem volt jelentéktelen. Fontos feladatuk volt a vallási előírások pontos betartása, ami igen nagy felelősséggel járt, ismerte a római vallás sajátosságait. Az írnnokok vallási és jogi tudása igen kiemelkedő volt,

¹⁸ Liv. 22. 57.

¹⁹ Hartmann 2020, 67.

²⁰ Magdus 2024, 99.

ebből kifolyólag kifejezetten nagy felzúdulást és pánikot okozhatott Cantilius bűnös tette a rómaiak körében.

A krízishelyzet adott, két Vesta-szűz beszenyezte önmagát és a *res publicát*, valamint velük szoros összefüggésben egy főpapi írnok is súlyos vétséget követett el. Ezt a helyzetet valahogyan, de mindenképpen drasztikusan, meg kellett oldani. A Vesta-szüzek esetében tudjuk, hogy ilyen esetekben az élve eltemetés az egyetlen megoldás, azonban az egyikük, nem tudjuk melyik, öngyilkos lett az ítélet végrehajtása előtt, így csak a másikat sikerült élve eltemetni a *Porta Collinánál*. Cantiliust pedig a *pontifex maximus* maga vesszőzte halálra a *Comitiumon*. Az *auctor* művében látható, hogy a bűnösök halála nem volt elég a szerencsétlen helyzet feloldására, hiszen számos rendkívüli áldozatot kellett bemutatniuk, köztük görög és gall férfiakat és nőket falaztak be a *Forum Boariumon*.

Véleményünk szerint Livius érzékletes leírása párhuzamba állítható a Ceres ünnepének, a *Cerealiának* a megalapításával. Fentebb részletesen tárgyaltuk a Kr. e. 212–211-es évek eseményeit, amelyekből kitűnik, hogy habár Róma ért el kisebb, részleges sikereket, nem tudta megfordítani a szerencsését, így továbbra is Hannibal uralta a csatamezőket. Hayne kifejtette, hogy a *Cerealia* megalapításának indokaként nagyobb részben a római belpolitikai történéseket látja, kiemelkedően a plebeius–patricius ellentétet, valamint kisebb részben G. Memmius *aedilis* személyes ambícióit.²¹ Alapvetően egyetértünk megállapításaival, ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy semmiképpen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy az általunk is vizsgált időszakban a *res publica* eldönthetetlennek tűnő háborút vív egy másik nagyhatalommal. Nem vitatjuk el Memmius *aedilis* szerepét sem, ugyanakkor kicsit tágabb kontextusban helyeznénk el az ünnep megalapításának lehetséges forgatókönyvét.

Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *Cerealia* állami ünnepé nyilvánítása nem független a második pun háborútól. Nyilvánvalóan felmerül a kérdés, hogy mi okból kifolyólag kellett intézményesíteni a plebeiusok egyik legfontosabb istenségének, Ceresnek az ünnepét. Egyrészt nyilvánvaló válasz a Hayne által is felvázolt, általunk is elfogadott plebeius–patricius ellentét. Másrészt a már általunk is tárgyalt *assiduusok* helyzete is megkívánhatta, hogy az alacsonyabb néprétegeknek valamilyen módon kedvezzenek. A római törvényhozók a folyamatosan fennálló katonahiány miatt csökkentették az *assiduus* státuszhoz szükséges vagyoni határt. Ezzel lényegében ideiglenesen megoldhatták azt, hogy minél több fegyverforgatót szólíthassanak harcba, így feltöltve a legiókat. Az *assiduus* réteg kifejezetten fontos volt, hiszen a rómaiak identitásának fontos eleme, hogy társadalmuk gerincét az önálló, saját kisbirtokkal rendelkező földművesek alkotják.²² Az újonnan *assiduussá* vált *proletariatus* egyszerű tagjáról feltételezhetjük, hogy identitásának egyik fontos eleme volt az aventinusi istenhármas és annak egyik legkiemelkedőbb tagja, Ceres. A másik tényező, hogy minden bizonnyal az egyszerű emberek is felismerhették azt a tényt, hogy Róma háborúban áll, és ezt a harcot igen gyakran szegélyezték súlyos vereségek. A római legiókat alkotó harcosokról tudjuk, mindegy mikor nyerték el *assiduus* státuszukat, elsősorban a saját földjüket megművelő földművesek voltak. Megtermelték azt a mennyiségű gabonát, amelyet családjuk elfogyasztott, és ha volt feleslegük, azt eladták. A saját vagyonuk, földjük mértékétől függött, hogy viselhetnek-e fegyvert. Ez komoly identitásképző dolog volt, hiszen a népszámlálás során a polgároknak be kellett számolniuk vagyonukról, ami alapján

²¹ Hayne 1991, 130–138.

²² Hegyi W. 2014, 46.

a censorok besorolták őket a társadalmi osztályaikba, és kiemelten fontos, hogy nemcsak a fegyverviselési joguk múltott ezen, hanem például a szavazati joguk is.²³

Ahogy kitűnik, ennek a néprétegnek az életében kiemelkedő szerepet játszik a mezőgazdaság. Lényegében a túlélése záloga a sikeres gabonatermés volt, hiszen egy aszályos év, árvíz vagy gabonarozsda, esetleg egy ellenséges csapat pusztítása az éhhalált jelenthette a római vidéki lakosság számára. Ezzel nemcsak az *proletariatus* és az *assiduus* réteg volt tisztában, hanem a *senatorok* is. Felismerhették azt aényt, hogy ha a kibővített *assiduus* réteg harcba vonul a köztársaságért, akkor valamilyen módon kompenzálni kell őket. Erre tökéletes lehetőség volt Ceresnek, a gabona, kenyér, termékenység istennőjének az ünnepét állami szintre emelni.²⁴

A harcot irányító *consulokról* és egyéb *magistratusokról* nem tudjuk, hogy milyen szerepet játszhattak a *Cerealia* létrehozásában, kivéve Memmius *aedilist*. Természetesen előfordulhat, hogy teljesen független egyéni akció volt ez Memmius részéről. Ugyanakkor ne feledjük, a római történetírásban igen gyakran megjelenő motívum az, hogy isteni segítségért cserébe a hadvezérek valami fogadalmat tesznek. Nem vitatható, hogy a csata hevében megígért ünnep létrehozásáról nem tudunk, de például Tullus Hostilius *Pallor* és *Pavor* templomát alapította meg ilyen módon.²⁵ Példaként hozható még C. Cornelius Cethegus Iuno Matuta templomának fogadalma.²⁶ Az el nem vitatható tény, hogy feltételezhetően nem Ceres lesz az első istenség, akit harcba hívnak a kétségbeesett *consulok*, hamarabb juthat eszükbe Mars, Iuppiter vagy éppen Iuno. Ugyanakkor fontos, hogy a különböző felajánlások nem kerültek el Ceres istennőt a karthágóiakkal vívott különböző harcokban. Például egy alkalommal *pulvinariát* helyeztek el több istenségnek, többek között Ceresnek.²⁷ A másik ilyen jellegű adalék, hogy a *senatus* megbízásából a *dictator* és a *magister equitum* rendezett Ceres tiszteletére játékokat.²⁸ Ez utóbbi esemény kifejezetten fontos lehet számunkra, hiszen itt nem egy *plebeius* származású *aedilis* tevékenységéről van szó, hanem a *senatus*, illetve a két legmagasabb rangú *magistratus* rendelkezéséről. Ez a szöveghely kiváló példa lehet arra, hogy miként próbálták befolyásolni a római alsóbb néprétegeket azzal, hogy a legfontosabb istenségüknek játékot rendeznek a háború idején.

Memmius, az *aedilis*

De mi a helyzet Memmius *aedilis* szerepével? A családi állapotát már tárgyaltuk. A kérdés az, hogy *aedilisként* milyen szerepet játszhatott a *Cerealia* létrehozásában. Hayne úgy gondolja, elvethetjük azt a feltételezést, hogy a *Cerealia* ünnepe Memmius saját akciója lenne, népszerűségének és *auktoritasának* növelésére.²⁹ A kérdést azonban mindenképpen fontos megvizsgálni, hiszen az nem valószínű, hogy Memmius mint *plebeius aedilis* ne játszott volna valamilyen szerepet a plebeiusok egyik legfontosabb istensége, Ceres ünnepének létrehozásában. A tanulmányunk célja nem az, hogy részletesen tárgyalja az *aedilis* tisztsé-

²³ Rosenstein 2011, 412–413.

²⁴ A szakirodalomban már többen is kiemelték, hogy nem szabad alábecsülni a római nép és a népgyűlés erejét, hiszen számos esetben döntő befolyása volt a történésekre. Millar 1984, 19.

²⁵ Liv. I. 27.

²⁶ Liv. XXXIV. 53.

²⁷ Liv. XXII. 10.

²⁸ Liv. XXX. 39.

²⁹ Hayne 1991, 136–137.

gének történetét és funkcióit, ugyanakkor bizonyos aspektusok segítségünkre lehetnek abban, hogy tisztábban lássuk az esetleges motivációkat. A források szerint a *curulis aedilis* tisztségének létrehozása a *patriciusok* válasza volt a Licinius–Sextius-féle törvényre, hogy helyreállítsák az egyensúlyt, amelyet az okozott, hogy engedélyezték, az egyik *consul plebeius* származású lehessen.³⁰ A *curulis aediliseket* párosával kellett megválasztani, ahogyan a *plebeius aediliseket*. A *curulisok* eredetileg *patricius* származásúak voltak, azonban nincs adat arra, hogy kizárták volna a *plebeius* származásúakat.³¹

Dionysius Halicarnassensis szerint a *plebeius aedilis* tisztségét már Kr. e. 492 után létrehozzák, amikor a *plebeiusok* kivonultak a *Mons Sacerre*.³² Elsődleges feladatuk a *tribunus plebisek* segítése volt, kiegészítve némi bírói jogkörrel, továbbá az ő feladatuk volt Ceres, Liber és Libera templomának fenntartásáról és irányításáról gondoskodni. Livius szerint az *aediliseknek* volt valamiféle jogi mentességük, azonban ez nem teljesen tisztázott.³³

Az első ilyen jellegű kérdés az, hogy az *aediliseknek* lehetőségük volt-e a különböző büntetésekből származó bevételeket közcélokra felhasználni.³⁴ Azt nem tudjuk biztosan, hogy milyen bűncselekmények esetén járhattak el, és hogy milyen büntetéseket szabhattak ki. Ugyanakkor az kiválóan kivehető a forrásokból, hogy jelentős pénzbírság folyhatott be az *aedilisekhez*. Ezekből a bevételekből gyakran templomokat építettek vagy közmunkákat finanszíroztak. Jól látható, hogy a Kr. e. 3. és 2. század folyamán az *aedilisek* általában különböző gazdasági bűncselekményekben járhattak el önállóan, feltételezhetően ezekre volt jogkörük. Az *uzsorások*, illetve azok, akik engedély nélkül legeltették állataikat az állami földeken, kiemelt célpontok voltak. A *plebeius aedilisek* általában kegytárgyakat és szobrokat szenteltek a különböző isteneknek, míg a *curulis aedilisek* a templomokat díszítették, valamint a különböző szentélyek között utakat építettek.

Livius meglehetősen jól érzékelteti azt, hogy egy *aedilis* mit tehetett a begyűjtött pénzbírságokkal.³⁵ Cnaeus és Quintus Ogulnius *aedilisek*, különböző *uzsorásoktól* beszedett pénzekből, igen bőségesen feldíszítették Róma különböző templomait. A Capitoliumon ércből vagy bronzból készült küszöböt helyeztek el (*aenea in Capitolio limina*), Iuppiter templomában ezüstedényeket helyeztek el (*et trium mensarum argentea vasa*), valamint ugyanezen templom ormára elhelyezték Iuppiter isten szobrát, amely egy négyesfogaton foglalt helyet (*Iovemque in culmine cum quadrigis*). A *Ficus Ruminalis*nál a farkas emlőin csüngő Romulusnak és Remusnak állítottak szobrot (*ad ficum Ruminalem simulacra infantium conditorum urbis sub uberibus lupae posuerunt*). Valamint lekövezték az utat Porta Capena és Mars temploma között (*semitamque saxo quadrato a Capena porta ad Martis straverunt*). Lucius Aelius Paetus és Caius Fulvius Curvus *aedilisek* pedig az illegális földbérlelőktől beszedett büntetésekből játékokat rendeztek, illetve Ceres templomában egy aranyból készített kelyhet helyeztek el (*ludi facti pateraeque aureae ad Cereris positae*).

³⁰ Lintott 1999, 120.

³¹ Lintott 1999, 120.

³² Lintott 1999, 119.

³³ Liv. III. 55.

³⁴ Az *aedilisek* bírói jogköreit nem kívánjuk bővebben tárgyalni, mivel meglehetősen sok kérdés merül fel a témával kapcsolatban, így szétfeszítené a tanulmány kereteit.

³⁵ Liv. X. 23.

Az ilyen és ehhez hasonló rendelkezésekből igen sokat találhatunk a forrásainkban, elég csak Liviusra gondolni.³⁶ Ezen példából jól kivehető, hogy az aedilisek, legyen az plebeius vagy curulis, meglehetősen sok esetben vallási célokra használták fel a behajtott pénzbüntetéseket. Ezen vallási célok közül kiemelendők azok az esetek, amikor a büntetésekből kifejezetten a Ceres szentélyének adományoztak valamit. A fentebb említett arany kehely mellett leggyakrabban a különböző szobrok jelennek meg felajánlásként.³⁷ Livius több esetben nem említi azt, hogy büntetéspénzekből készítették volna ezeket a szobrokat, inkább csak azt emeli ki, hogy az aedilisek valamilyen ünnephez kapcsolódóan állították őket. Ahogy korábban kiemeltük, nem meglepő, hogy az aventinusi Ceres-templom és maga az istennő kiemelkedő mennyiségű felajánlást kapott, hiszen az aedilisek a hivataluknál fogva is kötődtek Cereshez, másrészt ő volt az alsóbb néprétegek legkiemelkedőbb istensége. Ezt is erősíti az a tény, hogy egy római tisztségviselőnek kifejezetten fontos volt, hogy valamiféleképpen élvezze az istenek támogatását. Tehát államférfiként nagy gondot és kiemelt figyelmet kellett fordítania a különböző isteneknek nyújtott áldozatokra és szertartásokra.³⁸

Livius művében jól kivehető, hogy egy ideig nem sok dolgot olvashatunk az aedilisekről és a tevékenységükről. Azonban az is jól látható, hogy a második pun háború kezdetétől igen sok adatunk van a *plebeius aedilisekről*. A felsorolt Livius-szöveghelyekből is jól kivehető, hogy kiemelkedő szerepük volt a különböző istenek tiszteletére rendezett nyilvános játékok szervezésének területén, valamint a nekik nyújtandó felajánlásokban. Jelenleg nem tudjuk biztosan, hogy az aedilisek milyen szempontok alapján kezdték el költeni a pénzeket, azonban az látszik, amit már a fejezet elején is megállapítottunk, hogy mind a capitoliumi, mind az aventinusi istentriász kapott a felajánlásokból. Ezt természetesen az magyarázza, hogy a két aedilisi hivatalnak más társadalmi, ezáltal vallási preferenciái voltak. Ugyanakkor nemcsak a hivatali és társadalmi preferenciák voltak fontosak, hanem a személyes érdekek, az előrelépés lehetősége is kiemelt szempont volt. A játékok sikeres megrendezése fontos legitimációs eszköz lehetett a nép szemében.³⁹ Habár Hayne elveti, hogy Memmius a saját *auctoritasának* a növelése érdekében támogatta a *Cerealia* létrehozását, véleményünk szerint mégiscsak érdemes körüljárni ezt a kérdést.

A *cursus honorum* végigjárása a K. e. 3. és 2. század során megkerülhetetlen volt ahhoz, hogy valaki elérje a megfelelő pozíciókat, és kiemelkedő befolyást szerezhessen a római közéletben.⁴⁰ Ennek egyik legfontosabb célja egyértelműen a tisztségviselő és családja egyéni emlékezetének fennmaradása volt.⁴¹ Az aedilisi pozíció nem volt kötelező eleme a *cursus honorum*nak. Ugyanakkor az aedilisek között, akiknek feltett szándékuk lehetett az, hogy elkezdjék végigjárni a *cursus honorumot*, igen komoly versengés alakulhatott ki.⁴² A különböző szoborfelajánlások, isteneknek felkínált ajándékok, útpítések, a játékok meg-

³⁶ Liv. X. 33.; Liv. X. 47.; Liv. XXVII. 6.; Liv. XXX. 39.; Liv. XXXIII. 25.; Liv. XXXIII. 42.; Liv. XXXV. 10.; Liv. XXXV. 41.; Liv. XXXVIII. 35.

³⁷ Liv. XXII. 10.; Liv. XXVII. 6.; Liv. XXVII. 36.; Liv. XXVII. 39.; Liv. XXXIII. 25.

³⁸ Takács 2012, 26.

³⁹ A nép meggyőzésének fontosságáról lásd Millar 1984, 2.; Jancsovcics 2023, 39–40.

⁴⁰ Természetesen voltak kivételek, mint a fiatal Publius Cornelius Scipio. Liv. XXV. 2.

⁴¹ Flower 2009, 70.

⁴² Millar 1984, 12. A kiélezett versenyt jól mutatja az, hogy Plutarchos szerint amikor Aemilius Paullus indult az aedilisi tisztségért, akkor tizenkét jelölt volt, s később mindegyik consul lett. Plut. Aem. Paul. 3.

rendezése mind-mind eszköz volt a tisztségviselők kezében, hogy népszerűségüket növeljék a nép körében. A rómaiak esetében a különböző magistratusok bizonyíthatták nagylelkűségüket és az istenek iránti tiszteletüket azzal, hogy szobrokat vagy díszítéseket ajánlottak fel az állami forrásokból vagy saját vagyonukból. Az aedilisek is éltek ezzel a lehetőséggel, sőt kiemelten sok esetben nyilvános játékokat és lakomákat rendeztek.⁴³ Még Livius leírásaiból is kivehető ezen események mérete, jelentősége és ideje. A hivatalokért folyó küzdelem egyenes arányosságban kiélezettebb és költségesebb lett. Nagyon fontosak voltak a plebeius játékok, amelyeket évente rendeztek meg a plebeius aedilisek vezetésével. Ezen játékok megrendezésével nemcsak az istenek iránti alázatot és tiszteletet akarták kimutatni. Az aedilisek ezáltal a nagylelkűségüket is bemutathatták, és növelhették népszerűségüket. A *magistraturák* megszerzése a patricius és a plebeius családok esetében is kiemelt cél volt.⁴⁴

Itt röviden foglalkoznunk kell a meglepő ténnyel, hogy a második pun háború alatt igen sok vallási ünnepséget és játékot rendeztek meg. Ez azért különösen érdekes, mert ahogy fentebb már részleteztük, Róma kifejezetten véres és vereségektől terhes háborút vívott a karthágói sereggel. Természetesen ennek magyarázata lehet az, amit mi magunk is vizsgáltunk, hogy a rómaiak a katonai vereségekre valamiféleképpen a vallási vészhelyzetek hozományaként tekintettek, így nyilvánvalóan vallási szertartásokkal igyekeztek kezelni azokat. A másik tényező azonban nem más, mint a hivatalviselők egyéni *ambitiója* és az *avaritia*. A szakirodalomban ez a két fogalom legtöbbször Sallustius Catilina leírásánál található meg. Jellemzően úgy gondolják, hogy Sulla dictatorságát követően jelenik meg a római politikában.⁴⁵ A túlzott vagyon, kapzsiság és a magistraturák hajszolása egyfajta természetellenes, romlott politikai állapothoz vezetett, amely nemcsak az egyénre, hanem a közösségre is hatással volt.⁴⁶ Az elsődleges felelős a *nobilitas*, amelynek hatalomgyakorlásában eluralkodott ez a két fogalom. A Kr. e. 3. század második felében feltételezhetően az *avaritia* nem volt akkora hatással a politikai szereplőkre, mint később Sulla idejében, ugyanakkor nem zárható ki, hogy valamilyen módon, de nyilván jóval kisebb mértékben, elszigetelt esetekben, jelen lehetett. Ezt bizonyítja az a tény, hogy már a Kr. e. 3. század végén hoztak különböző intézkedéseket a *luxuria* ellen. Az egyiket Kr. e. 217-ben hozzák, a *Lex Metilia de fullonibust*, amely megszabta a ruhatisztítóknak a kelme kikészítésének módját, illetve korlátozta a ruha díszítettségét, hogy ne legyen annyira fényűző.⁴⁷ A másik már jóval jelentősebb, a Kr. e. 215-ben bevezetett *Lex Oppia sumptuaria*. Ez volt az első törvény, amely intézményileg fellépett a *luxuria* ellen. Korlátozta a nők öltözködésének fényűzését, valamint az aranytárgyak birtoklását.⁴⁸ A vagyonosságnak azonban van egy

⁴³ Liv. X. 23.; Liv. X. 47.; Liv. XXIII. 30.; Liv. XXIV. 43.; Liv. XXV. 2.; Liv. XXVII. 6.; Liv. XXVII. 21.; Liv. XXVII. 36.; Liv. XXVIII. 10.; Liv. XXIX. 11.; Liv. XXIX. 38.; Liv. XXX. 27.; Liv. XXX. 39.; Liv. XXXI. 4.; Liv. XXXI. 50.; Liv. XXXII. 7.; Liv. XXXII. 27.; Liv. XXXIII. 25.; Liv. XXXIII. 42.; Liv. XXXVIII. 35.; Liv. XXXIX. 7.; Liv. XL. 59.

⁴⁴ Hölkeskamp 1993, 22.

⁴⁵ Hegyi W. 2018, 64. Polybius arra a következtetésre jut, hogy az erkölcsi romlás Kr. e. 146-ra, a harmadik pun háború végére tehető, amikor is a rómaiak elfoglalják Karthágót. Polyb. 6,57; 38, 21. Ezt követően megszűnt a külső fenyegetés, és a rómaiak belekényelmesedhettek a Mediterráneumban betöltött vezető szerepükbe.

⁴⁶ Heldmann 1993, 290–291.; Hegyi W. 2018, 63–72.

⁴⁷ Baltrusch 1989, 50–52.

⁴⁸ Baltrusch 1989, 52–59.

másik olvasata, amely nem kapcsolódik az *avaritiához* és a *luxuriához*. Ugyanis az aedilis vagy bármelyik másik tisztségviselő a becsületesen megszerzett vagyonát felhasználhatta a nép megsegítésére is. A népről való gondoskodás régi kötelesség volt és megnyilvánult azokban az ünnepekben, játékokban és a hozzátartozó lakomákban, amelyeknek megszervezése az aedilis feladata volt.⁴⁹

Az bizonyos, hogy a Cerealiát megalapító Memmiusnak nagyon nehéz dolga lehetett. Egy jövődöbeli római államférfi gondolkodásában bizonyosan nagy helyet foglalt el a *cursus honorum*on való fentebb jutás. A római államférfiről kialakult gondolkodásban az egyéni *ambitio* nem létezhetett anélkül, hogy saját életüket, hivatali éveiket ne a római állam szolgálatára használják fel, hiszen nemcsak az *instituta maiorum*, hanem az egyén is kiemelkedő szerepet játszhat a Római Birodalom nagyvárosi tételében, ezt bizonyítják az antik auctoroknál megtalálható felsorolások is, amelyek a híres római államférfiakat listázzák.⁵⁰ Bizonyos, hogy Memmius sem csak *aedilis* kívánt lenni. Ugyanakkor bátran kijelenthető, hogy *homo novusként*, *plebeius* származásúként nem rendelkezett olyan forrásokkal és kapcsolatokkal, mint patricius társai. Azonban a Kr. e. 2. század végére már korántsem voltak olyan veszedelmes viszonyok a patricius és a plebeius származásúak között, mint a 4. században. Memmius időszakára már lezárult a két rend közötti harc. Hölkeskamp véleménye szerint létrejön a szinkretizált, patriciusokból és plebejusból álló elitréteg, amely többnyire egységes és elméletben legalábbis nyitott az újonnan érkező *homo novusokra*.⁵¹ Az biztosan kijelenthető, hogy a Kr. e. 3. század végére már igen kevés nyoma van annak, hogy a plebeius és a patricius réteg között bármiféle ellentét feszülne, másrészt arról sincs tudomásunk, hogy a patriciusok bármiféleképpen befolyásolták volna a plebeiusok hivatalviselését. A *homo novusoknak* azonban jóval későbbi időkben is problémát okozott a hivatalviselés.⁵² Burckhardt egyetért Hölkeskamppal abban, hogy a *nobilitas* elvben nyitott volt az alacsonyabb rétegek egyes tagjai előtt, és hogy az elitbe való belépés lehetséges volt számukra, amennyiben valaki a megfelelő, uralkodni képes társadalmi osztályhoz tartozott. Ugyanakkor elvitathatatlan az a tény, hogy a *nobilitas* tagjai jelentős előnyt élveztek a többiekhez képest a hivatalokért folyó küzdelemben.⁵³ Memmiusnak mint újonnan érkezőnek nem volt múltja. Nem tudta felvonultatni jeles őseit és azok kiváló cselekedeteit, mint patricius származású kortársai. Hivatkozási alapként csak a saját tetteit hozhatta fel.⁵⁴ Memmius még inkább hátrányos helyzetben volt, mivel nem tudunk arról, hogy jeles katona lett volna, és győztes csatákban vett volna részt, így saját *virtusát* sem tudta felhozni kiválóságának bizonyítására.⁵⁵ Tehát semmiféle olyan dolgot nem vitt végbe, ami során kialakult volna a

⁴⁹ Hegyi W. 2018, 70–71.

⁵⁰ Takács 2012, 23–24.

⁵¹ Hölkeskamp 1993, 12–13. Hölkeskamp több példát is felhoz a pozitív plebeius tisztségviselőkre, pl. C. Marcius Rutilus és M. Popillius Laenas, akik mindketten négyszer viselték a consuli hivatalt a Kr. e. 4. század közepén. Rutilus elsőként volt plebeius származású dictator és censor. Popillius pedig az első plebeius aedilis curulis. Hölkeskamp 1993, 22.

⁵² Fontos, hogy az ókori forrásokban nincs pontos definíciója a *homo novusoknak*. Jancsovics 2023, 38–39. A *homo novus* fogalmához bővebben lásd Burckhardt 1990, 83–84.

⁵³ Burckhardt 1990, 85–86.

⁵⁴ Memmiushoz nagyon hasonló, bár nála jóval nagyobb pályát befutó Cato Maior is hasonló problémákkal küzdött, hiszen ő maga is *homo novus* volt. Bővebben lásd Hegyi W. 2018, 129–130.

⁵⁵ Kiváló példa erre Marius. Hegyi W. 2018, 184., 60. j.; Sallustius: Iug. 85.

honores, az *auctoritas*, *dignitas*, amelyek igen fontos hozzávalói voltak a sikeres római politikai pályafutásnak.⁵⁶ A különböző erények megfelelő alkalmazása kifejezetten fontos volt a római *magistratusok* számára. Hiszen már a római történetírók is abban látták a római állam kiteljesedésének okát, hogy megőrizték az *instituta maiorumot* és a *virtust*.⁵⁷

Az világos, hogy egy *homo novus* ritkábban juthatott végig élete során a *cursus honorum*on, ehhez több generációra lehetett szükség. Amennyiben Memmius tevékeny szerepet vállalt a *Cerealia* létrehozásában, akkor feltételezhetjük azt a tényt, ellenkezve Hayne véleményével, hogy saját, illetve *gens*ének érdekei igenis a szeme előtt lebegtek. A *Cerealia* és egyéb más ünnepek megrendezése igen nagy anyagi befektetéssel járt, ugyanakkor a politikai megtérülése igencsak kifizetődő lehetett.⁵⁸ Arról sincs tudomásunk, hogy a *gens Memmia* milyen anyagi lehetőségekkel bírt, ezért feltételezhetjük, hogy egymagában igen nehezen tudta volna megrendezni az ünnepet és a különböző játékokat. Azt azonban valószínűsíthetjük, hogy Memmiusnak lehettek olyan informális kapcsolatai, tehetősebb támogatói, akik anyagilag segíthették a pályafutását, így kölcsönözhetek pénzt neki a játékok megrendezésére.⁵⁹ Memmiusnak érdeke volt, hogy tovább léphessen a *cursus honorum*on, így a befektetett összeg megtérüljön, azonban jelenlegi tudásunk szerint Memmius első és utolsó pozíciója az aedilisség volt, így a befektetett pénz kútba veszhetett.⁶⁰ A *gens Memmiának* is érdeke volt, hogy az egyik ősiük alapíthatta a legfontosabb plebeius ünnepséget, és több játékot is szervezhetett, hiszen ezeknek az eseményeknek kifejezetten fontos reputációs jellegük volt. A *pompa funebris*hez hasonlóan az ilyen alkalmakkor a *gens* magához közel engedhette a népet és a nyilvánosságot.⁶¹ A különböző ünnepekhez tartozó lakomák kiváló lehetőséget biztosítottak erre. Caius Memmiusról azonban nem tudunk többet annál, minthogy ő maga alapította a *Cerealia* ünnepét, nem jegyezték fel tisztségeit, nagy tetteit, már amennyiben voltak ilyenek, és utódai sem hivatkoztak rá, mint dicsőséges ősré. Memmius, aki mindössze az aedilisi pozíciót tudta elérni, a történelem homályába veszett.

Konklúzió

A Memmiusok nem tudták magukat összefonni őseiken keresztül a római történelem nagy eseményeivel, tetteivel, ugyanakkor törekedhettek arra, hogy az utókor valahogyan emlékezzen arra, hogy Memmius szerepet vállalt a *Cerealia* megalapításában. Erről a lehető legminimálisabb írásos vagy tárgyi forrás maradt meg, így biztosat nem tudunk mondani. Egy pénzérme és egy mondat az, ami emléket állított egy nem túl jelentős aedilisnek, aki

⁵⁶ Hölkeskamp 1993, 26.

⁵⁷ Takács 2012, 23.

⁵⁸ Livius leírja, hogy amikor P. Cornelius Scipiót, a későbbi Africanust fiatal kora ellenére megválasztották *curulis aedilissé*, a körülményekhez képest igen fényűző játékokat rendezett, például nagymennyiségű olajat osztott szét a népnek Róma utcáin. Liv. XXV. 2. Ezt a nagylelkűséget nem felejtette el a római nép, hiszen az *auctor* leírja, hogy amikor *proconsult* kellett választani Hispaniába, a szintén még túlságosan fiatal Scipio jelöltette magát, a római nép pedig kifejezetten lelkesen fogadta a kandidálását. Liv. XXVI. 18.

⁵⁹ Burckhardt 1990, 94.

⁶⁰ Legtipikusabb példa erre Iulius Caesar esete, aki aedilisként folyamatosan költekezett. Hegyi W. 2018, 68., 17. j.; Suet. Iul. 10. Caesar később is tovább nyújtózkodott, mint ameddig a takarója ért, hiszen amikor *propraetorként* Hispania Ulteriorba indult, csak kezesek útján tudta a hitelezőit lerázni. Hegyi W. 2018, 64.; Suet. Iul. 18.

⁶¹ Hegyi W. 2018, 136–138.

saját korában, egy pusztító háború kellős közepén olyan ünnepet alapított, amelynek pontos menetét a mai napig nem ismerjük átfogóan, hiszen az *auctorok* csak néhány kétes információval láttak el minket. Ugyanakkor a valódi nagy probléma, hogy miként és miért alapították meg a *Cerealiát*. Tanulmányunkban erre a problémára igyekeztünk fókuszálni. A Hayne és Broughton által megállapított Kr. e. 211-es dátumot mi is megfelelőnek találtuk írásunk kiindulópontjaként. Ennek elsődleges oka az, hogy kritikus helyzetben, amikor katonai és vallási kudarcok érik a rómaiakat, valamint esetlegesen társadalmi viták feszítik a *res publica* testét, akkor valamilyen eszközzel mind az isteni, mind az emberi szinteken orvosolni kell a felmerülő problémákat.

Úgy gondoljuk, a háború pusztítása, amelyet Livius oly materiálisan érzékeltetett, a fő indikátora a *Cerealia* létrehozásának. A punok elleni küzdelem a lakosságot és a legiókat is megviselte. Hatalmas vérveszteségeiket valamilyen módon pótolniuk kellett, így a rómaiakat azokat is besorozták, akik nem voltak katonakorúak, valamint behívták a rabszolgákat és a felszabadítottakat. Amikorra már ez is kevésnek bizonyult, csökkentették az *assiduus* státuszhoz szükséges vagyoni határt. Ettől a ponttól egy társadalmi törésvonal is kialakulhatott az amúgy is ingoványos talajon elhelyezkedő *res publicában*. A harcba vonuló régi és új *assiduusok* pontosan tudták, hogy vérük hullatása igen komoly fegyvertény a kezükben, és ezt felhasználhatták a közéleti viták során. Így az elitréteg egyfajta kompenzációjaként tekinthetett a *Cerealia* állami ünnepségére. Itt jöhet a képbe történetünk leghomályosabb főszereplője, Caius Memmius, az aedilis. Habár ismereteink hiányosak személyét tekintve, mégis bizonyos fix pontok mentén igyekeztünk rekonstruálni azt, hogy mint politikai aktort mi készíthette arra, hogy új ünnepet vezetessen be hivatalosan is a római naptárba. Egyrészt a már többszörösen tárgyalt külső és belső problémák, valamint talán a saját, egyéni ambíciói, amelyek vezethették Memmiust. Mint fiatal, agilis férfi, habár plebeius származású volt, de ha anyagi lehetőségei engedték és megfelelő kapcsolatokkal rendelkezett, akkor minden esélye megvolt arra, hogy végigjárja a *cursus honorumot*. Biztosan tudjuk, hogy ez nem valósult meg, s neve nem került a római irodalomban oly gyakran megjelenő hősök listájára. Habár pályáiva rögtön az elején megtörhetett, mégis az *auctorok*nál fennmaradt példákából következtethetünk arra, hogy milyen mozgatórugói lehettek a Ceres ünnepével kapcsolatban. A legfontosabb az egyéni *ambitio*, a legszűkebb közössége, a *gens Memmia* hírnevének és történelmének köbe vésése. Ezt kiegészíthette az is, hogy aedilisként egyfajta népvézérként tudott megjelenni azzal, hogy az alsóbb rétegeket igyekezett segíteni és előnyben részesíteni.

Memmius egyéni sorsa és a *Cerealia* ünnepének története erősen hiányos história, amely több helyen meglehetősen hézagos. A hiátusokat ez a tanulmány sem tudja megfelelő módon befoltozni, ugyanakkor célunk nem is ez volt, hanem az, hogy az olvasónak megmutassuk, hogy a Kr. e. 3. század végén, amikor a *res publica* egy meglehetősen vészterhes időszakát élte, a körülmények és az egyén hogyan tudta, már amennyiben volt rá lehetősége, befolyásolni a római köz- és vallási életet egy ünnep létrehozásával.

Bibliográfia

- Baltrusch 1989 = Baltrusch, E.: *Regimen morum: die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*. München.
Broughton 1951 = Broughton, T. R. S.: *The Magistrates of the Roman Republic*. New York.

- Burckhardt 1990 = Burckhardt, L. A.: The Political Elite of the Roman Republic: Comments on Recent Discussion of the Concepts „Nobilitas and Homo Novus”. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 39 (1): 77–99.
- Erdkamp 2011 = Erdkamp, P.: Soldiers, Roman citizens and Latin colonists in Mid-Republican Italy. *Ancient Society* 41: 109–146.
- Flower 2009 = Flower H. I.: *Roman Republics*. Princeton.
- Hartmann 2020 = Hartmann, B.: *The Scribes of Rome. A Cultural and Social History of the Scribae*. Cambridge.
- Hayne 1991 = Hayne, L.: The first Cerealia. *L'Antiquité classique* 60: 130–138.
- Hegyí W. 2014 = Hegyí W. Gy.: A város és a király. *Ókor* 1: 26–31.
- Hegyí W. 2018 = Hegyí W. Gy.: Az értelmezés hatalma. Politika és manipuláció Cicero 4. Philippicájában. *Ókor* 3: 58–66.
- Heldmann 1993 = Heldmann, K. *Sallust über die römische Weltherrschaft: Ein GeschichtsmodeLL im Catilina und seine Tradition in der hellenistischen Historiographie*. Stuttgart.
- Del Hoyo 2011 = del Hoyo, T. N.: Roman Politics, Finances and Economy in the Second Punic War. In: *A Companion to the Punic Wars*. Szerk.: Hoyos, D. Oxford. 376–390.
- Hölkeskamp 1993 = Hölkeskamp, K.-J.: Conquest, Competition and Consensus: Roman Expansion in Italy and the Rise of the „Nobilitas”. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 42 (1): 13–39.
- Jancsócs 2023 = Homines novi. Visszatérés a „régí” virtushoz. *Ókor* 3–4: 38–44.
- Le Bonniec 1958 = Le Bonniec, H.: *Le culte de Cérés à Rome des origines à la fin de la République*. Párizs.
- Lintott 1999 = Lintott, A. W. *The constitution of the Roman Republic*. Oxford.
- Liv. = Foster, B. O.: *Livy: History of Rome*. Books 1–2. Cambridge. 1919.
- Foster, B. O.: *Livy: History of Rome*. Books 3–4. Cambridge. 1922.
- Foster, B. O.: *Livy: History of Rome*. Books 8–10. Cambridge. 1926.
- Yardley, J. C.: *Livy: History of Rome*. Books 21–22. Cambridge. 2019.
- Yardley, J. C.: *Livy: History of Rome*. Books 23–25. Cambridge. 2020.
- Yardley, J. C.: *Livy: History of Rome*. Books 26–27. Cambridge. 2020.
- Yardley, J. C.: *Livy: History of Rome*. Books 28–30. Cambridge. 2021.
- Yardley, J. C.: *Livy: History of Rome*. Books 31–34. Cambridge. 2017.
- Yardley, J. C.: *Livy: History of Rome*. Books 35–37. Cambridge. 2018.
- Yardley, J. C.: *Livy: History of Rome*. Books 38–40. Cambridge. 2018.
- Magdus 2024 = Megjegyzések a Vesta-szüzek kiváltságaihoz. *Acta Historica* 148: 97–108.
- Millar 1984 = Millar, F.: The Political Character of the Roman Republic 200–150 B.C. *Journal of Roman Studies* 74, 1–19.
- Plut. Aem. Paul. = Perrin, B.: *Plutarch's Lives in eleven volumes. Vol. 6: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*. Cambridge.
- Polyb. = Shuckburgh, E. S.: *Polybius. Complete Works*. New York.
- Rawlings 2011 = Rawlings, L.: The War in Italy, 218–203. In: *A Companion to the Punic Wars*. Szerk.: Hoyos, D. Oxford. 299–319.
- Rosenstein 2011 = Rosenstein, N.: Italy: Economy and Demography after Hannibal's War. In: *A Companion to the Punic Wars*. Szerk.: Hoyos, D. Oxford. 412–429.
- Sallustius. Iug. = Watson, J. S. *Sallust. The Jugurthine War*. New York–London.
- Suet. Iul. = Townend, G. – Cary, M. – Butler, H. E.: *Suetonius: Divus Julius*. London.

Takács 2012 = A táj és a tájelemek szerepe a római földmérők írásaiban. *Ókor* 1: 74–79.

Verde 2016 = Verde, F.: The „Gens Memmia”, Lucretius’ „Hymn to Venus”, and the Sanctuary of Terracina: A Neglected Hypothesis. *Rheinisches Museum für Philologie* 159 (1): 60–70.

Verg. Aen. = Binder, G. P.: *Vergilius Maro: Aeneis. Ein Kommentar*. Trier.

Verg. georg. I. = Williams, R. D.: *Virgil. The Eclogues & Georgics*. London.